

— İKTİSADİ AHLAK VE DİN —

Yazan : Prof. Dr. Ünver GÜNAY
Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Dikkatlerini din ile öteki sosyal ve kültürel faaliyet alanları arasındaki karşılıklı ve karmaşık ilişkilerin, etki ve tepkilerin incelenmesi konusu üzerinde toplamış bulunan din sosyologlarının üzerinde önemle durdukları meselelerden biri de dini inançlar, düşünceler ve uygulamalarla ekonomik hayat ve faaliyetler arasındaki münasebetlerin incelenmesi olmaktadır. Gerçekten de, ilk sistematik din sosyolojisi disiplininin kurucusu olan Alman din sosyoloğu Max Weber (1) ve çalışma arkadaşlarının, özellikle Werner Sombart'ın çalışmalarının ana temasını ekonomi bilimi ile dini birleştiren sınırları iyi belirlenmemiş alanların araştırılması olmuştur (2). Nitekim onları takiben son elli yıl içerisinde özellikle Batı'da yetişmiş bulunan belli başlı din sosyologlarının hemen hepsi de çalışmalarında az çok bu konuya el atmadan yapamamışlardır (3). Öyle ki,

-
- (1) Max Weber'in konuyla ilgili başlıca çalışmaları şunlardır: *L'Ethique Protestante et l'Esprit du Capitalisme*, Paris, Plon, 1967; *Economie et Cociété*, Paris, Plon, 1971; *«la Morale Economique des Grandes Religions. Essai de Sociologie Religieuse Comparée: Introduction»*, *Archives de Sociologie des Religions*, No: 9, 1960, s. 7-30.
  - (2) J. Wach, *la Sociologie de la Religion*, Paris, Payot, 1955, s. 8.
  - (3) Meselâ J. Wach (a.g.e., s. 43-51); G. Mensching (*la Sociologie Religieuse*, Paris, Payot, 1951, s. 115 v.d.); H. Desroche (*Sociologies Religieuses*, Paris, PUF, 1968, s. 150 v.d.); M. Hill (*A Sociology of Religion*, London, Heinemann, 1976, s. 117 v.d.); B. R. Scharf, (*The Sociological Study of Religion*, London, 1970, s. 132 v.d.) gibi din sosyologlarının çalışmaları bu meyanda zikredilebilir.

V. Milletlerarası Sosyoloji Kongresi tamamen bu konuya ayrılmış ve böylece dinle ekonomik faaliyetler ve özellikle toplumsal ve ekonomik kalkınma problemi arasındaki münasebetlerin incelenmesine ve anlaşılmasına çalışılmıştır (4).

Öte yandan, bilindiği gibi, bu gün genel olarak «geri kalmış» veya «kalkınmakta olan» ülkeler olarak bilinen ve dünya devletlerinin önemli bir bölümünü oluşturan kesimin büyük bir kısmını müslüman memleketler teşkil etmektedirler. Aynı gruba dahil bulunan Türkiyemizde ise dinin toplum hayatını önemli ve ayrılmaz bir realitesini oluşturmakta olduğu vakıası dini ve sosyal ilimler ve özellikle din sosyolojisi ile uğraşanların gözünden kaçmayan bir husustur. Böyle olunca, kalkınmaya çalışan müslüman ülkeler ve özellikle bu gün her şeyden önce sosyo-ekonomik bakımdan kalkınma ve modernleşme problemiyle karşı karşıya bulunan toplumumuz açısından dinle ekonomik hayat ve faaliyetler arasındaki münasebetlerin araştırılıp değerlendirilmesi büyük bir önem kazanmaktadır.

Mamafih, İslâm dini ve bu inançtan kaynağını alan topluluklar söz konusu olunca, konunun hiç el değmemiş olarak ortada durduğunu söylemek de hatalı olacaktır. Zira, Batılı pek çok İslâmiyet araştırmacısı bu konu üzerinde önemle durmuş olup (5), Bordeaux'da 25-29 Haziran 1956 da düzenlenmiş bulunan Sempozyumda ele alınan temel konulardan biri İslâmiyetle ekonomik problemler arasındaki münasebetlerin araştırılması olduğu (6) ve ondan birkaç yıl sonra Paris'te düzen-

(4) Bk. Archives de Sociologie des Religions, No: 15, janvier-juin, 1963, s. 5-111, bilhassa H. Desroche, Cinquième Congrès Mondial de Sociologie: Washington, 2-8 Septembre 1962. Compte rendu des séances du groupe de travail: Religion et Développement, s. 5-19.

(5) Bu konu üzerinde duran islâmologlar arasında: J. P. Charnay (Islamic Culture and socioeconomic Change, Leiden, Brill, 1971), M. Rodinson (Islam et Capitalisme, Paris, Seuil, 1966), J. Austruy, (l'Islam Face au Développement Economique, Paris, Economie et Humanisme, 1961), G. Destanne de Bernis («Islam et Développement Economique», Cahiers de l'Istitut de Science Economique Appliquée No: 106, 1960), Jacques Berques (les Arabes d'Hier à Demain, Paris, Seuil, 1960) ve P. Marthelot, («Islam et Développement», ASR, No: 14, 1932, s. 131-138) zikredilebilir.

(6) Bk: Classicisme et Déclin Culturel de l'Histoire de l'Islam - Actes du Symposium International d'Histoire de la Civilisation Musulmane, Bordeaux, 25-29 juin 1956, Paris, Besson et Chantemerle, 1957.

lenen Kollokyum ise tamamen bu konuya ayrıldığı gibi (7), çeşitli islâm ülkelerindeki pek çok araştırmacıların da giderek dikkatlerini bu konuya yönelttikleri görülmektedir (8).

Esasen, endüstri çağı olarak nitelenen günümüz dünyasında devletlerin bile her şeyden önce yurttaşlarının sosyo-ekonomik problemlerine eğilen ve çözümleyen kuruluşlar halini aldıkları dikkate alınırca, insanlık tarihinin hemen her devrinde olduğu gibi günümüz dünyasında da modern toplumların sosyal realiteleri içerisinde önemli bir yer tutan dini inançlar, düşünceler ve davranışlarla bu toplumların maddi hayatları arasındaki münasebetin araştırılmasının önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Bütün bu nedenlerle tebliğimizin konusunu dinle ekonomik ahlâk arasındaki münasebetlere ayırmış bulunmaktayız. Ancak bu konuya geçmeden önce, ilkin ekonomik ahlâktan ne anlaşıldığı ve gerçekte bunun dinle bir münasebetinin bulunup bulunmadığı meselesi üzerinde biraz durmamız yerinde olacaktır.

Ekonomik Ahlâk Kavramı Neyi İfade Etmektedir?

Morfolojik açıdan bir topluma baktığımızda onun biri maddede ötekisi de şuur olmak üzere iki ana unsurdan oluştuğunu görürüz. Toplumun maddi dayanakları onun toprağı, nüfusu ve maddi olan tüm unsurlarıdır. Toplumun şuru denince de kolektif şuur adı verilen ve içerisinde toplumun inançlara, normları ve değerlerinin dahil buldukları manevi-ahlâki bütün akla gelmektedir. Nitekim toplumun, karakterini meydana getiren fikirler, bilgiler, inançlar, teknik ürünleri, davranış ve tavır tipleri sisteminden ibaret bulunan kültürü içerisinde de

(7) Bk: «L'Evolution Economique, Sociale et Culturelle des Pays d'Islam S'est-elle Montrée Défavorable à la Formation d'un Capitalisme de Type Occidental?», Colloque Organisée par L'Istitut d'Etudes Islamique de Paris et par l'EPHE, Paris, 22, 23 et 24 Mars 1960.

(8) Dikkatlerini bu konuya yöneltmiş müslüman araştırmacılar arasında: Fazlurrahman (İslâmiyet ve İktisadi Adalet Meselesi, Erzurum, 1976), Malik b. Nabî (Vocation de L'Islam, Paris, Seuil, 1954; Ekonomi Dünyasında Müslüman, İstanbul, 1976), M. Hamidullah (Modern İktisat ve İslam, İstanbul, 1969), S. Şakir Ügener (İktisadi İnhitât Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri, İstanbul, 1951), S. Zaim (Modern İktisat ve İslam, Ankara) yı saymak mümkündür.

bu iki ana vecheyi ayırdetmek mümkündür: birincisi maddi kültür, ki oraya bütün üretim araçları, taşıtlar, saklama ve koruma aletleri dahildirler; ikincisi manevi kültür, ki oraya da düşünceler, inançlar, duygular ve davranışlar girmektedirler (9). Kültürü ve genel olarak toplumu inceleyenler, bu şekilde bu iki ana yönü birbirinden analitik olarak ayırmakla birlikte gerçekte onlar birbirine sıkı sıkıya bağlı ve birbirini tamamlayan ayrılmaz bir bütün meydana getirmektedirler. O halde bir toplumun hayatını ve orada ortaya çıkan sosyal tezahürleri anlayabilmek için daima toplum hayatının tamamını gözden uzak tutmamak gerekmektedir. Hernekadar sosyoloji tarihi toplum hayatının bu iki ana yönünden birine veya diğerine ağırlık veren nazariyelere şahit olmuşsa da (10), gerçekte onlardan birinin ötekisi üzerindeki mutlak bir hakimiyetinden söz etmek güçlkle müdafaa edilebilmektedir. Üstelik bu iki veche birbirlerinden tamamen bağımsız da değildirler. Buna göre, onlardan biri diğerine etkiye bulunduğu gibi, ikincisinin de belli bir ölçüde birincisini belirlemesi söz konusu olmaktadır. Esasen, Gestaltçilerin bütüncü görüşlerinin XX. yüzyılın başlarından itibaren sosyolojiye uygulanması, toplumların ve orada ortaya çıkan sosyal tezahürlerin toplumun hey'et-i umumiyesinin yani sosyal bünyenin bütününün içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadırlar. Böyle olunca, meselâ toplumun maddi yada ekonomik hayatını diğer bütün sosyal olaylar ve faaliyetlerden tamamen ayrı düşünmeye imkân yoktur. Esasen, ihtiyaçların tatmini maksadıyla emtia ve hizmetlerin sağlanmasından ibaret bulunan iktisadi faaliyet ve olaylar öteki sosyal gerçekler ve değerlerle sıkı sıkıya irtibat halindedirler. Çünkü ekonomik olaylar toplum hayatı içerisinde vücüd bulan sosyal vakıalardır. Bu bakımdan ekonomik hayatı Fizyokratların yaptıkları gibi farazi bir «tabii düzen»den hareketle veya Adam Smith'te olduğu gibi içgüdülere dayanarak bir «homo economicus» psikolojisi kurmak suretiyle sırf rasyonel temeller üzerinde oluşturmanın mümkün olmadığı görülmüştür (11). Ekonominin temelinde «ferdi

(9) H. Z. Ülken, Sosyoloji Sözlüğü, İstanbul, 1969, s. 185 (Kültür maddesi).

(10) Meselâ XIX. yüzyıl tarihin entellektüalist (A. Comte), idealist (Hegel) ve materyalist (K. Marx) telâkkileri ile bu tür nazariyelerin büyük bir canlılığına şahit olmuştur.

(11) A. Cuillier, Manuel de Sociologie, Paris, PUF, 1956, c. II, s. 387.

menfaat» saikinin yanı sıra şeref, vicdanın tatmini gibi saiklerin de bulunabileceği artık anlaşılmiş bulunmaktadır. Aynı şekilde ekonomik hayatın temeli olarak kabul edilen içgüdülerin bile gerçekte sosyal hayatın ürünleri oldukları bilinmektedir. Parsons ve Smeller'in ortaya koydukları üzere ekonomik teori genel sosyal sistemler teorisinin özel bir halini oluşturmaktadır ve toplumda fonksiyonu «sırf ekonomik» olan bir alt yapı sistemi bulunmamakta; ekonomik olaylar sosyal olayların bütünü içerisinde yer almaktadırlar (12). Nitekim insanların davranışlarında maddî ve ahlâkî ihtiyaçlar ve menfaatlerin önemli bir payı bulunmakla birlikte, öte yandan fikirler ve inançların oluşturduğu dünya görüşü ve değerlerin de beşerî faaliyetlerin saiklenmesinde (motivation) önemli bir rol oynadıkları görülmektedir. Başka bir deyişle ekonomik faaliyeti anlayabilmek için onu, yakından ilişkili bulunduğu değerler sisteminin oluşturduğu ve sosyologların ahlâkî değerler sistemi (éthos), zihniyet (esprit) veya daha sık olarak «dünya görüşü» (vision du monde) ya da «hayat anlayışı» (world view) adını verdikleri alt sistemle münasebeti içerisinde ele almak gerekmektedir (13). Ekonomik faaliyet içerisinde yerine göre iklim, siyasî telkin, eğitim ve daha geniş bir anlamda çevre önemli bir rol oynayabilirler. Ancak basit bir içgüdüsel davranıştan ibaret olmak yerine toplumun fonksiyonel sistemlerinden biri olduğu anlaşılan ekonomik hayatın ve daha genel bir anlamda maddî hayatın şekillenmesi ve bir dünya görüşü, bir hayat anlayışı gibi zihinlere tüm derinlik ve genişliğiyle yerleşip kökleşmesi ve dolayısıyla halk psikolojisine yüzyıllarca hükmedecek olan ahlâkî-etik bir ifade tarzı kazanmış olmasının, ekonomik faaliyetlerin anlaşılmasında ve açıklanmasında gözden uzak tutulmaması gereken önemli bir durum olduğuna hiç şüphe yoktur. Ekonomik faaliyetlere bu perspektiften yaklaştığımızda, yüzeyde sıralanan bir şekil ve madde yığınının altında alabildiğine bir ruh ve zihniyet dünyasıyla karşılaşırız (14) ki buna göre Max Weber'in sosyoloji diline kazandırdığı iktisadî ahlâk terimiyle, ekonomik faaliyetin toplumun

(12) S. Dönmezler, Sosyoloji, İstanbul, 1978, s. 324.

(13) G. Rocher, Introduction à la Sociologie Générale, 1968, HMH Lté, C. I (Action Sociale), s. 79.

(14) S. Ş. Ülgener, a.g.e, s. 6.

manevi-dini-ahlâkî inançlar ve değerler sisteminden kaynaklanan pratik itici güçleri ve saikleri (15) kastedilmiş olmaktadır.

İktisadî Ahlâkın Dinle Münasebeti :

Ekonomik ahlâk kavramı hakkındaki yukarıdaki açıklamalar onun, iktisadî teşkilat şekillerinin basit bir fonksiyonundan ibaret olmadığını göstermektedir. Nitekim tarihin ekonomik yorumlanması teorisi de yanlıştır. Bir toplumun ekonomik ahlâkî bir çok faktörlerin bir sonucudur. Gerçekte dünya karşısındaki tüm beşerî tutumlara nisbetle bu ahlâk belli bir bağımsızlık derecesine de sahiptir. Bununla birlikte coğrafi, ekonomik ve tarihî pek çok veriler bu bağımsızlığın vüs'atini belirlerler. Herhalükârda toplumun hayat tarzının dinî yönden saiklenmiş olmasının bu ahlâkın tayin ve tesbitinde rolü bulunmaktadır. Çünkü her dinin inanç ve ibadetlerle ilgili vecdelerinin yanı sıra sosyal hayatın bütün ehemmiyetli meseleleri hakkındaki hükümlerle, dünyevî hadiselerle karşı takınılan tavırların mecmuundan ibaret bulunan gayet zengin bir fikrî muhtevası bulunmaktadır. Dinin beraberinde getirdiği bu «ruh» veya «zihniyet» dine inananların cümlesi tarafından paylaşıldığı gibi, şuurlu veya şuursuz olarak bu ruh onların hayatına da tesir eder. Bu tesir sadece din mensuplarının tabiat karşısında değil, aynı zamanda aile, iş, meslek, iktisadî hayat v.b. sosyal olaylara karşı takındıkları tutumun belirlenmesinde de önemli bir faktör olarak tezahür eder (16). Bu demek değildir ki ekonomik olaylar ve genel olarak sosyal olaylar din faktörünün basit bir fonksiyonundan ibarettirler. Tersine onlar karşılıklı olarak birbirlerini etkilerler. Böylece, karşılıklı etki-tepki ilişkisi perspektifinden yaklaşıldığında bir yandan belli bir coğrafi, sosyal, kültürel ve politik ortamda ortaya çıkan dinî olaylar ekonomik faktörlerden etkilendikleri gibi karşılık olarak dinî faktörlerin de ekonomik hayat ve faaliyetler üzerinde etkileri söz konusudur. Esasen her dinin üyelerine empoze ettiği «pratik davranış biçimleri»nin bütününden ibaret olan bir ekonomik ahlâkî bulunmakta olup, gerçekte bu ahlâk M.

(15) M. Weber, a.g.m., s. 8.

(16) H. Freyar, Din Sosyolojisi, Ankara, 1964, s. 37-38, 71-73.

Weber'in ifade ettiği üzere bir çok faktörlerin bir sonucundan ibarettir. İşte bu faktörler arasında din faktörü de yer almakta ve hattâ yerine göre en önemli bir temel faktör olarak ortaya çıkmaktadır (17).

Gerçekten de, din faktörünü metodolojik bir değişken olarak almak suretiyle dinin ekonomik olaylar üzerindeki etkilerini araştıran Max Weber'in, endüstriyel kapitalizmin psiko-sosyal sebebi olarak Protestanlık üzerine olan analizleri, değer sistemi olarak Kalvinizmin bazı sosyal ajanların faaliyetini düzenlediği ve böylece onlara modern Kapitalizmi doğurttuğunu ve netice olarak ta dinle ekonomik olaylar arasındaki korelasyonun gerçekliğini göstermektedirler (18). Weber'e göre Kalvinist, Pietist, Baptist ve Metodist Protestan çevrelerin yaşıyışında beliren Püritanizm şeklindeki bir «asketizm» (zahitlik) anlayışı, Avrupa'da kapitalist zihniyetin ortaya çıkışının temel faktörüdür. XVI. yüzyıldan itibaren reform hareketi ve bilhassa Kalvinizmin «dünyaya dönük zahitlik» (ascétisme séculier) kavramının ortaya çıkışı, kişinin ödevinin dünya nimetlerinden faydalanmak ve zenginliğini arttırmak olduğu düşüncesinin yayılmasına sebep olmuştur. İnsanın, Tanrı'nın ideal tabiat düzenini gerçekleştirmek üzere dünyaya geldiği inancı, insanları toplumun rasyonel yönlerini geliştirmeye sevkemiş ve özellikle Kalvinizmin, başarının Tanrı'nın kulumu sevmesinin bir belirtisi olduğu anlayışı devamlı çalışmaya iterek, elde edilen zenginliklerin şahsi çıkarlar için kullanılması gerektiği düşüncesinin toplumda yayılmasına yol açmıştır. Daha sonra Lüter bir «meslek ahlâkı» (Berufsethos) yaratarak iş çevrelerinde Allah'ın seçkin kulları arasına girmenin ve kurtuluşun dünya nimetlerinden yüz çevirmek yerine bizzat dünya hayatında başarıya ulaşarak mümkün olacağı inancının doğmasına ve gerçek bir para mistiğinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Weber'in tezi şu vakıa ile de desteklenmiştir ki, Reformdan beri ekonomik bakımdan başta gelen memleketler Hollanda, İngiltere ve A.B.D. gibi protestan ülkeler olup, protestan olmayan ülkeler arkada kalmışlardır. Zira protestan ekonomi ahlâkı

(17) M. Weber, a.g.m., s. 8.

(18) Bk.: M. Weber, l'Ethique Protestante et l'Esprit du Capitalisme, Paris, Plon, 1967.

kendi üyelerini kapitalist bir ekonomiye doğru eğitmiş ve yürütmüştür. Hipotezin değeri istatistiğin verdiği gerçeklere de uymaktadır. Almanya'da protestan nüfus protestan olmayan nüfus kesiminden daha ileri durumdadır. Ekonomi ve ticaret okullarına giden protestan çocukların yüzdesi protestan olmayan çocuklarından çok daha yüksektir (19). Bütün bunlar, keşişlerin hücrelerinden mesleki hayata transfer olduğu ve bu yolla dünyevi ahlâka hakim olmaya başladığı zaman Asketizmin modern ekonomik düzenin harikülâde sisteminin (cosmos) inşasına katkıda bulunduğunu göstermektedirler.

Aslında Weber'e göre, müteşebbisin mevcut serveti ile yetinmek yerine onu arttırmak üzere sürekli girişimlerde bulunması esasına dayanan modern Kapitalizm, iş hayatının rasyonel bir şekilde düzenlenmesi ve yürütülmesi üzerine kurulmuştur ki bunun örneklerine başka yerlerde ancak birtakım nüveler yada taslaklar halinde rastlanmaktadır. Meselâ Babil, Roma, Hint ve Çin toplumlarında cenin halinde kapitalizm örnekleri görülmektedir. Ancak bunların hiçbiri modern zamanlarda Batı'da ortaya çıkan Kapitalizmin gelişmesini karakterize eden rasyonalizasyona yer vermemişlerdir. Ancak Weber'e göre hiçbir ekonomi ahlâkı tekyanlı olarak din tarafından şartlandırılmış da değildir. Doğrusu böylesine bir ahlâkı belirleyen çeşitli faktörler arasında din yalnızca biri ve Batı'da modern dönemde Kapitalist zihniyetin ortaya çıkışında protestan ahlâkının oynadığı roldeki durumda görüldüğü üzere, yerine göre belki de en önemlisidir. Aynı şekilde, Protestanlığın «dünyaya dönük zahitlik» anlayışının tam tersine olarak Konfüçyanizm ve Hinduizm gibi Doğu dinlerinin «dünyadan kaçan zahit» (welflüchtende Askese) telâkkileri ve aynı zamanda bu dinlerde görülen sihrî ve ritüel (menseki) unsurlar ve tradisyonalizm oralarda endüstriyel kapitalizmin doğuşunu engellemişlerdir. Bu durum, dinin beraberinde getireceği iktisadî ahlâkın ekonomik gelişmeyi doğurabileceği gibi yerine göre buna engel teşkil eden bir faktör de olabileceği ve hattâ bu halin, Hıristiyanlık örneğinde görüldüğü üzere, dinin tarihinin muhtelif devrelerinde çeşitli değişiklikler de arzedebileceğini göstermektedir. Herhalükârda, kapitalizmin doğuşunu engelleyen

---

(19) Bk. M. Weber, a.g.e, s. 31-44.

yukarıda sözü edilen geleneksel engelleri basit bir menfaat arzusu ile kırmak mümkün değildir. Esasen, hemen her devir ve toplumda var olan daha çok kazanma ve yığma hırısı, para ve menfaat arama arzusu ve tamahkârlıkla modern Kapitalizmi karakterize eden ekonomik hayatın rasyonel olarak düzenlenmesi arasında öyle sanıldığı kadar pek fazla bir ilişki de bulunmamaktadır. Bunun gibi nüfusun artması da insanların geleneklerin zincirini kırmaları için yeterli değildir. Bunu kıracak olan yegâne vasıta büyük rasyonel problemlerin ortaya çıkması ve rasyonelizmin yaygınlaşmasıdır. Meselâ Hindistan bu gelenek zincirini kırabilecek büyük dini şahsiyetler yetiştirmiştir. Ancak meselâ Buda örneğinde olduğu gibi onlar, geleneklerden kurtulmayı istemekle birlikte, ampirik günlük hayatı ihmal ederek tefekküre önem vermişler ve bir tür içe katlanışla derin düşünceyi yüceltmişler; kitlelerin ekonomik hayatına bir rasyonelleşme getirmek yerine, iktisadî faaliyetleri kendi geleneksel kadrolarına terk etmişlerdir (20).

Modern Batı Kapitalizminin doğuşunda başka faktörlerin de bulunduğunun şuurunda olan Max Weber sadece dini faktörden hareketle onun doğuşunu izah etmek istememektedir. Bu nedenle Weber, dini düşünce ve ondan kaynaklanan ahlâkın sırf dini ihtiyaçlara verilen cevaplardan ibaret olup, üstelik olanların öteki beşeri faaliyet alanlarına nisbetle belli bir muhtariyetle mücehhez olduklarını, ancak ekonomik, politik, sosyal, kültürel, v.s. faktörlerin etkilerinden tamamen bağımsız da olmadıklarını ısrarla belirtmektedir. Nitekim, yakın tarihlerde gerçekleştirilen bir araştırmadan da Püritanizmin XVII. yüzyılda İngiltere'de sanayi toplumunun ortaya çıkışını hızlandırmış olmakla birlikte, onun bu etkisinin karşılıklı olarak birbirlerine bağlı bulunan din, iktisat, hükümet, v.s. gibi faktörlerin karmaşık etkileşimine bağlı bulunduğunu göstermektedir (21). Bununla birlikte Weber'in analizleri dinden kaynaklanan iktisadî ahlâkın ekonomik gelişme üzerindeki mutlak tesirinin önemini gösterdikleri gibi, aynı şekilde Weber'i

(20) Bk.: M. Weber, *Economie et Société*, Paris, Plon, 1971; *Hindouisme et Boudhisme*, Paris, Plon.

(21) Bk.: Herman Israel, «Some Religious Factors in The Emergence of Industrial Society in England», *American Sociological Review*, c. 31 (Eylül 1966), s. 590.

takiben yapılmış pek çok araştırmalarda bunun böyle olduğu ve özellikle modern Batı'nın ekonomik gelişmesinde dinî faktörün ihmal edilemeyeceğini, meselâ sanayileşme için ilmi ilerleme, ilim ve ilmi zihniyetin temel teşkil ettikleri, ancak ilmi hareketler üzerinde de Protestanlığın önemli bir rolünün bulunduğunu ortaya koymaktadırlar (22).

Görüldüğu gibi din ile iktisadi ahlâk ve faaliyetler arasında gayet sıkı ve karmaşık ilişkiler bulunmakta olup, hattâ hemen her dinin bir ekonomik ahlâkının bulunduğundan söz etmek mümkündür. Esasen, karakteristik bir dinî tecrübe tarafından belirlenmiş bulunan, bir dinin «dünya» karşısındaki tutumu, din mensuplarının beşeri mevcudiyetinin temel tezahürleri ve faaliyet Őekilleri hakkındaki değerlendirmelerini etkilediği göz önüne alınırsa, genel olarak dinlerin dünya hayatı, maddi hayat karşısındaki tutumlarına göz atmak din ile ekonomik hayat ve faaliyetler arasındaki münasebeti daha yakından anlamak bakımından faydalı olacaktır.

Dinler ve Dünya Hayatı Karşısındaki Tutumları :

Bir iç durum veya sübjektif tecrübe olarak kaldığı sürece dinî tecrübenin objektif durumlar ve tutumlar üzerinde etki yapması söz konusu değildir. Sırf kişisel olan bir din sübjektiflik kalıpları arasında sıkışıp kalmaya mahkûmdur. Bununla birlikte dinlerin ve özellikle büyük ve yüksek dinlerin daima kişiler arası bir atmosfere büründükleri ve belli tutumlar ve pratiklerde objektifleşerek düşünce ve fiilde müşahhaslık kazandıkları görülmektedir. İşte dinin getirdiği ve din mensuplarının sırf dinî tutumlar ve davranışlarının ötesinde harici alemi değerlendirmelerine ve dünya hayatı ile ilgili meselelerdeki tavırları ve vaziyet alışlarına etkide bulunan iktisadi ve sosyal ahlâkın yada zihniyetin özünü bu müşahhas tutumlarda

---

(22) Bu konuda bk.: Robert K. Merton, *Puritanism, Pietism and Science.* Social Theory and Social Structure, Glencoe, III. The Free Press, 1957; James B. Conant, «The Advancement of Learning during the Puritan Commonwealth», *Proceeding of the Massachusetts Historical Society*, C. 66, 1942, s. 3 - 31; George Rosen, «left-wing Puritanism and Science», *Bulletin of the Institute of the History of Science*, C. XV, 1944, s. 375-380.

aramak gerekmektedir. Bu tür bir yol izleyerek, tipolojik olarak dinlerin dünya hayatı karşısındaki tutumlarına baktığımızda genel karakteristikleri itibariyle aşağıdaki tipleri ayırdetmek mümkün olmaktadır :

1) Bir kısım dinler dünyayı iyi ve eğlenceli bulmakta ve ona karşı müsbet bir tavır takınmaktadırlar. Dünya hayatı karşısındaki bu olumlu tutumun çeşitli örnekleri bulunmaktadır. Meselâ genellikle ilkel ve arkaik dinler dünya hayatı karşısında müsbet bir tavra sahip olup, dünya nimetlerini elde etmek için yapılan gayretleri tasvib etmektedirler. Aynı şekilde Homeros ve Veda destanlarında görüldüğü üzere eski Yunan ve Hint dinleri de dünyayı temelinde «iyi» görmekte, ancak kötü güçlerin sürekli olarak bu iyi dünyanın düzenini bozma eğiliminde oldukları anlaşılmaktadır. Eski İran dini olan Zerdüştlük mülkiyete büyük bir önem vermekte ve zengini fakirden üstün tutmaktadır. Tevrat'ın Tekvin kitabında da yaratılışın neticesi «çok iyi» olarak vasıflandırılmaktadır. Ancak İbrani dininin gelişmesi sırasında birtakım farklı tutumların ortaya çıktığına da işaret etmek gerekir, ki meselâ bu durumu Leviler kitabında görmek mümkündür. Protestanlığın gözlerini müsbet bir tarzda dünyaya çevirmesiyle birlikte Batı'da modern Kapitalizmin doğuşunda aldığı role yukarıda temas edilmişti.

2) Budizm gibi bir kısım dinler dünya hayatına karşı kesin olarak olumsuz bir tutum takınmışlardır. Buna göre dünya düpedüz bir hayal, ilâhî hakikati gizleyen aldatıcı bir perde olup, şer kuvvetleriyle doludur. Hayat tüm sıkıntı ve üzüntülerin kaynağıdır. Bu itibarla insan bir an önce bu hayat yükünden kurtulmak için çalışmalıdır. Buda dininin ve özellikle onun Hinayana kolunun dünya hayatından kaçmak gerektiği (dört kutsal gerçek - hayat ıstıraptır) şeklindeki katıksız bir kötümserliğe yönelmesi ve dünya hayatına karşı tenkitçi ve olumsuz bir tutum takınması, dünya nimetlerinin hor görülmesi ve servet sahibi olmamanın meslek ahlâkının bir icabı olması neticesini doğurmuştur. Budizme göre hırs ve tamahtan azade olmak ve dünya nimetlerinden yüz çevirmek Nirvanaya giden yolda ilerlemenin ilk şartı olmaktadır. Bir kısım Hıristiyan ve İslâm tarikatlarında da dünya nimetleri ve servete karşı olumsuz bir tavır takınıldığı bilinmektedir.

3) Yukarıdaki tutumun daha da gelişmiş şekli, dünyayı metafizik ve ahlâki bakımdan olumsuz yorumlamakla birlikte, durum ve şartlara göre çeşitli değişikliklere de hazır olan dinlerin durumunda görülmektedir. Bu son durumda dünyayı tamamen veya kısmen kutsal kılmak imkânları üzerinde durulmaktadır. Yahudî ve Hıristiyan ilâhiyatlarında ana hatlarıyla bu telâkkiyi bulmak mümkündür (23). Meselâ Orta Çağ Hıristiyan ilâhiyatçılarından St. Augustin'in «Tanrı Sitesi» (la Cité de Dieu) adlı eserinde, dünya sitelerinin gelip geçici öbür âlemdenin ise mükemmel olduğunu ancak bu mükemmel sitenin yeryüzünde de gerçekleştirilebileceğini kabul eden telâkkisi bu anlayışın tipik bir örneğidir.

4) İslâmda dünya ve ahiret hayatları karşısında takınılan dengeli tutum konumuz bakımından oldukça dikkate değer tipik bir durumdur. Gerçekte İslâm dini dünya hayatını şartlı olarak kabul ve tasdik etmektedir. Zira İslâmiyete göre asıl olan ahiret saadetidir ve bu dünya hayatı bu saadeti elde etmek için bir imtihandır. Ancak bu durum, bu dünya hayatı ve nimetlerinin inkârı manâsına gelmemektedir. Müslümanın dünya ve ahirete karşı tutumlarında ölçülü olması, orta yolu tutması ve hiç ölmeyecekmiş gibi bu dünya için yarın ölecekmiş gibi de ahiret için çalışması istenmektedir. Gerçekte Kur'an-ı Kerim'in belirttiğine göre insan yeryüzüne bir misyonla gönderilmiştir. Buna göre insan dünyada Allah'ın halifeliği görevini üslenmiş bulunmaktadır. Bakara suresinin 30. âyeti «Hani Rabbin meleklere : muhakkak ben yeryüzünde (benim emirlerimi tebliğ ve infaza memur) bir halife yaratacağım demişti. (Melekler) de «Biz seni hamdinle tesbih ve seni takdis edip dururken orada bozgunculuk edecek, kanlar dökecek kimse mi yaratacaksın» demişlerdi» ibaresiyle insanı Allah'ın Yeryüzündeki halifesi ilân etmektedir. Aynı şekilde, «O sizi Yeryüzünün halifeleri yapan, size verdiği şeylerle sizi imtihana çekmek için kiminizi derecelerde kiminizin üstüne çıkarandır. Şüphe yok ki Rabbin cezası pek çabuk olandır ve muhakkak ki O hakkıyla yargılayıcı, hakkıyla esirgeyicidir» (En'am, 165) ayeti kerimesi de aynı hususu vurgulamaktadır.

Yeryüzünde halife olarak yaratılan insan, nefsinde büyük

(23) Bk.: J. Wach, a.g.e., s. 43-46; G. Mensching, a.g.e., s. 118.

bir emaneti taşımak itibarıyla şerefli bir varlıktır. Kur'an'da «Biz emaneti göklere, yere ve dağlara arz ettik te onlar bunu yüklenmekten çekindiler. Bundan endişeye düştüler. İnsan (a gelince o tuttu) bunu sırtına yükledi. Çünkü o zalim ve çok cahildir» (Ahzab, 72) denilmektedir. İşte Kur'an-ı Kerim bu şekildedir ki insan ruhunda beşerin Allah ve kainatla olan her türlü ilişkilerinin en yüksek şuurunu uyandırmayı amaçlamış bulunmaktadır. Nitekim, sözü edilen bu hilâfet ve emanetin Allah'ın emrine uygun olarak yeryüzünün imarı olduğu anlaşılmaktadır. Zira Allah insanı, günümüzdeki bir müslüman mütefekkirin ifadesiyle, yeryüzünde yaratıcı bilgiye ve bu bilgiyi kullanmak üzere serbest iradeye sahip olarak yaratmıştır. Bu maksatla Allah insana akıl vermiş ve onu yüksek kabiliyet ve melekelerle mücehhez bir şekilde yaratmıştır. Emanetle yüklü olan ve dünya hayatının durum ve şartları içerisinde en aşağı derecelerde doğru yolu bulma hususunda her yönden türlü set ve engellerle kuşatılmış bir vaziyette yaratılmış bulunan insanın emrine kâinat hazır kılınmış bulunmaktadır (24). Gerçekten de, hilkat oyununun basit bir ürününden ibaret olmayan bu kâinat, insan için bir yandan ilâhî gerçeğe erişmede vasıta, öte yandan da emrine amâde durumdadır. Kur'an'da «Biz gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunan şeyleri oyuncular olarak yaratmadık. Biz bunları hakkın ikamesine sebep olmaktan başka (bir hikmetle) yaratmadık. Fakat onların çoğu bunu bilmezler» (Duhan, 38-39) denmektedir. Öte yandan :

—«Göklerde ve yerde ne varsa hepsini Allah'ın muhakkak sizin için musahhar kıldığını, açık ve gizli bir çok nimetlerini sizin üzerinizde bol bol tamamladığını görmediniz mi?» (Lokman, 20);

—«O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini kendi canibinden size râm etti» (Casiye, 13);

—«Allah ... size denizi musahhar kıldı» (Casiye, 12);

—«O, denizi -ondan taze bir et yemeniz, ondan (giyeceğini kullanacağınız) zineti çıkarmanız için- (hizmetinize) râm edendir. Gemilerin orada. (suları) yarararak gittiklerini görüyorsunuz ki (bu sırf Allah'ın) lütfu kereminden (nasib) aramanız ve

(24) Fazlurrahman, a.g.e., s. 16.

(Ona) şükretmeniz) içindir. O, sizi sallayıp çalkalar diye yeryüzüne sabit ve muhkem dağlar, (bundan başka da) ırmaklar, yollar koydu. Ta ki maksatlarınıza ulaşsınız» (Nahl, 14-15);

—«Allah'ın nimetlerini birer birer saysanız (bu ne mümkün) icmal suretiyle bile sayamazsınız» (Nahl, 18);

—«Geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin hizmetinize O verdi. Yıldızlar da O'nun emrine boyun eğmişlerdir. Bunların hepsinde aklını kullanacak bir zümre için ayetler vardır» (Nahl, 12);

—«Yeryüzünde ne varsa sizin için yarattı» (Bakara, 29);

—«Allah'ın kulları için çıkardığı zinetleri ve güzel rızıkları kim haram etti» (Araf, 31);

—«Dünyadan da nasibini unutma» (Kasas, 77);

—«Allah dinlenmeniz için geceyi ve lutfedip verdiği rızık aramanız için gündüzü meydana getirmiştir. Bunlar O'nun rahmetinden ötürüdür. Belki artık şükredersiniz» (Kasas, 73);

—«Size geceyi dinlenmeniz için karanlık ve gündüzü çalışmanız için aydınlık yarattığını görmediniz mi? Doğrusu bunda inanan millet için dersler vardır» (Neml, 86);

—«Namazı bitirince yeryüzüne dağılın, Allah'ın lütfundan rızık isteyin» (Cuma, 10,) gibi ayetlerden dünyaya ve dünya nimetlerine ve onları elde etmek için çalışıp çabalamaya karşı müsbet bir tutumun takınıldığı, hattâ bunun dini bir vecibe olduğu anlaşılmaktadır.

Dünyadan ve onun nimetlerinden faydalanmayı emreden bu ayetlerin yanı sıra, gerçi yine Kur'an'da serveti, altın ve gümüşü yığınların uğrayacakları korkunç azaptan söz edilmektedir. Meselâ Tevbe suresi ayet 34-35 te «Ey iman edenler! Muhakkak ki, hahamlar ve rahiplerin çoğu, insanların mallarını haksızlıkla yerler. Allah yolundan alkoyarlar. Altın ve gümüşü biriktirip Allah yolunda sarfetmeyenlere can yakıcı azabı müjdele. O gün onların biriktirdikleri altın ve gümüş cehennem ateşinde kızdırılacak ve alınları, sırtları ve böğürleri onlarla dağlanacak, «İşte bu nefisleriniz için toplayıp sakladıklarınız! Artık saklayıp istifçilik ettiğiniz bu nesnelere acısını haydi tadın!» denilecek» buyurulmaktadır. Bununla birlikte bu

ayetlerden İslâm'da servet ve zenginliğin aleyhinde bulunulduğu mânasını çıkarmamak gerekir. Dünya hayatı ve nimetlerini kabul eden ve onları Allah'ın bir lütuf ve ihsanı sayan İslâm dini servete karşı da müsbet bir tavır takınmakta ve onu tasvib etmektedir. Bu ayetlerde kastedilen zenginliğin aleyhinde olmak değil, malını Allah yolunda, hayır işlerinde harcamaya teşviktir. Esasen yukarıda zikredilen ayetlerden de anlaşılacağı üzere Kur'an-ı Kerim mal ve serveti «hayr» (iyilik) ve «fazl» (lütuf, kerem) gibi kelimeler ve manâlarda kullanmaktadır. Bir başka ayette ise mal ve mülk «o mal, o oğullar (hep) dünya hayatının zinetidir» (Kehf, 46) denilmek suretiyle «dünya hayatının süsü» olarak vasıflandırılmaktadır.

Öte yandan, yine Kur'an «doğrusu mallarınız ve çocuklarınız sizin için bir sınamadır» (Tegabün, 15) buyurarak kâr ve kazancı, mal, mülk ve servet sahibi olmayı yalnızca bu dünyada yaşamak için değil, aynı zamanda Allah'a kulluk etmede bir vasıta olarak da değerlendirmektedir. Esasen, bilindiği gibi İslâm'da malla yapılan ibadetler (zekât, fitre, kurban, sadakalar, hac) öteki ibadetler arasında mühim bir mevkie sahiptirler. Böylece İslâmiyette servet, sosyal yardımlaşma ve dayanışma amacına yönelik ibadetler için bir vasıta olmak itibarıyla sırf iktisadî mânâsının çok ötesinde bir anlama bürünmüş olarak karşımıza çıkmaktadır. Helâl yoldan para kazanmak ve zenginliği ve bu maksatla çalışmayı «öyle günahlar vardır ki onları ancak helâl nafaka kazanmak için dökülen alın terleri giderir» (25) diye öven İslâm dini, aynı şekilde «veren el alan elden üstündür» (26) hadisi ile de zenginliği fakirlikten üstün tutmaktadır. Bunun gibi, «sizin en hayırlınız ne ahiret için dünyayı ve ne de dünya için ahireti terk edendir. En hayırlınız dünya ve ahiretten nasibini alandır» (27); «Allah'tan korkan için servetinde beis yoktur» (28); «Dürüst bir tacir cennette peygamberler, sıddıklar, şehitler grubunda olacaktır» (29), v.b. hadis-i şerifler de hep İslâm'da, insanın kaderini ıslah ve

(25) İmam Gazali, İhyau Ulumi'd-Din, C. II, s. 87.

(26) Şahih-i Buhari Muhtasarı, C. V., s. 178.

(27) Ebul-Hasan el-Maverdi, Edebüd-Dünya ved-din, s. 117; Celâl ed-Din Suyuti, el-Cami'üs-Sagir, II, s. 135.

(28) Buhari, Edeb el-Müfred, s. 113; 308.

(29) Mişkat, Ticarete insani usuller babı, fasıl: 3.

dünyasını imar etmek üzere servetin kazanılması ve bu amaçla dünya nimetlerinin ve bütün kâinatın insanın istifadesine musahhar kılındığını, hattâ bu şekilde davranmanın dinî bir ödev olduğunu göstermektedirler.

Teoriden Pratiğe :

Görüldüğü gibi islâmiyette, temelde «hiç ölmeyecekmiş gibi bu dünya için ve yarın ölecekmiş gibi ahiret için» çalışma prensibinden hareketle, insanın yeryüzüne devamlı bir çalışma ve kazanma yani «kesb» misyonuyla gönderildiğini kabul eden «aktivist» bir hayat telâkkisi mevcuttur. Gerçekte bu anlayışı Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünnetinin yanı sıra son devir ahlâkçılara kadar tüm islâm ahlâk nazariyecilerinde görmek mümkündür. Ancak burada sosyolojik bakımdan önemli olan husus, bu ideal ve teorik anlayışın fiiliyatta müslüman toplumların hayatında ne şekilde tezahür ettiği ya da onlara hangi ölçüde etkide bulunup yön verdiği meselesidir. Çünkü yukarıda bir «ideal tip» olarak belirlemeye çalıştığımız nazari ahlâk fiiliyatta daima tarihin rastlantıları, insanın mukavemeti ve toplumun baskılarını hesaba katmak zorundadır. Nazari dinî tecrübe ve onun beraberinde getirdiği ahlâk, kültür muhtevaları doğurmakta, bu sonunculardan da «eğilimler» ortaya çıkmaktadırlar. Muhtevalar ve eğilimler benzerlik ve yakınlıklarına göre «tipler» halinde gruplandırılabilirler. Tarih bu tipler etrafında gerçekleşmektedir. Belli bir çağın siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel şartları düşünce üzerinde icra ettikleri baskı aracılığıyla bu tiplerden falan yada filanı ön plana iterler (30). Buna göre, bir toplumun iktisadî ahlâkının tarihin çeşitli dönemlerinde farklılıklar arzettiği ve bu ahlâka tesir eden faktörlerin çeşitli sebeplerle farklı devrelerde azalan veya artan bir etkinlikle belirlenebilecek olan izafiyete sahip bulunduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda, tarihin çeşitli dönemlerinde tesbit edilebilecek ekonomik ahlâk tipleri belli dinî, tarihi ve sosyal şartlara verilmiş cevaplardan ibaret olup; başlangıcından bu güne kadar çeşitli müslüman topluluklar içerisinde ayırdedilebilecek olan fiili iktisadî ahlâk tiplerini de bu kuralın dışında tutmak mümkün değildir. Gerçi,

(30) Bk.: J. Séguy, «Ernst Troeltsch et ses Soziallehren», ASR, 11, 1961, s. 9.

iktisadî ahlâk ve zihniyet meselesi gibi sınırları son derece sey-
yal olan ve üstelik dinî, ekonomik ve sosyal hayatın derinliğine
yoklanmasını gerektiren bir konuda henüz meselenin dış yapı-
sı yada maddî dayanakları ile ilgili morfolojik çalışmalar dahi
gerçekleştirilmediği halde, dinle münasebetleri açısından ikti-
sadî ahlâk tiplerini ayırdetmeye kalkışmak son derece iddialı
bir iş olsa gerektir (31). Ancak, bu tür çalışmaları beklerken,
şimdilik hiç değilse bu güne kadar yapılanlardan hareketle bel-
li başlı temayüllere işaret etmek mümkündür. İşte bu şekilde-
dirki, meselâ Hıristiyanlığın dünya hayatına karşı tutumları
açısından orada, bizzat İncillerde zenginliğin zemmedilmiş bu-
lunmasına (32) ve netice olarak bütün Orta Çağ boyunca daha
çok bu dünya hayatından kaçmanın dinî bakımdan üstün tu-
tulmasına karşılık, Kalvin ve Lüter gibi protestan dinî liderle-
rin yorumlarıyla birlikte gözlerin bu dünyaya çevrildiği ve bu
durumun Batı'da modern Kapitalizmi doğurduğunu ifade ede-
biliriz. Mamafih, daha sonraki araştırmalardan, Kapitalizm ve
modern sanayi toplumunun gelişmesi üzerinde Protestanlığın
etkisinin giderek azaldığı ve yerini bölgesel durum, sosyal sı-
nıflar, etnik gruplar gibi başka faktörlere bıraktığı anlaşılma-
ktadır (33). Bunun gibi, İslâmiyetin başlangıcından itibaren müs-
lüman toplulukların genel durumlarını göz önünde bulundura-
rak, şu tipleri veya hiç değilse tutumları ayırdedebiliriz (34) ki
bunlardan biri, islâm tarihinin ilk devirlerinde müslümanlar
arasında görülen «dinamik hayat görüşü» ve bunun sonucu
olarak ortaya çıkan canlı bir iktisadî ve ticarî hayat; ikincisi
de, Orta Çağda çeşitli sebeplerle zamanla yerleşen ve dünya-
nın yalnızca tad taraflarını alıp, gerisini gereksiz bir külfet sa-
yan tüketici, atıl, tembel, donuk ve durgun bir zihniyet; ve ni-
hayet gerçekte bu zihniyetin bir devamından başka bir şey ol-
mayıp, özellikle basit bir el işçiliğine dayanan dünya görüşü-
nün güçlü bir anlatımı olduğu anlaşılan tasavvuf ahlâkının et-
kisiyle iyice yerleşip kökleşmek imkânını elde etmiş bulunan,
zenginliği kötülüyerek fakirliğin dinî bakımdan makbul oldu-
ğunu savunan, dünyayı müslümanın hapishanesi kâfirin cen-
neti sayarak dünyadan kaçan, münzevilik, kanaatkârlık, yan-

(31) S. Ş. Ülgener, a.g.e., s. 9.

(32) Bk. Matta, 19, 23; Mârkos, 10, 23; Luka, 18, 24.

(33) G. Rocher, a.g.e., C. 3, s. 84.

(34) Bk.: S. Ş. Ülgener, a.g.e., s. 184 vd.

lış tevekkül ve ataleti öven, yer, yurt ve meslek değiştirmekten hoşlanmayan, sabırlı ve mütevekkil ve hattâ müteekkil bir hayat felsefesinin hakim olduğu «bir lokma bir hırka» zihniyeti veya «dünyadan nasibini unutmama» emrini «bizim bu dünyadan nasibimiz sadece bir kefendir» diye anlayıp yorumlayarak dünya nimetlerinden yüz çevirme, toplumdan kaçma, inziva, tembellik, tufeylilik ve fatalizm şekillerine bürünen ve maddi âlem karşısında «pasif» bir tutumu öven zihniyet. Nitekim, bir kısım düşünürler, bir yandan sadece müslümanlar arasında gözlenen bu son duruma bakarak, öte yandan da müslüman toplulukların son birkaç yüzyıldan beri sahne oldukları kalkınmış ülkelere oranla özellikle ekonomik bakımdan geri kalmışlık durumunun etkisiyle, müslüman ülkelerin geriliğini «fatalist» olarak hükmettikleri İslâm dininin bu karakterine yükleyecek kadar ileri gitmektedirler (35). Müslümanlar arasında, gerek teorideki aktivist hayat telâkkisi ve gerekse hususiyle ilk devirlerde fiilen şahit olunan dinamik ve canlı iktisadi hayatın yanı sıra daha sonra yavaş yavaş yerleştiğini ifade ettiğimiz bu pasif hayat telâkkisinin müslüman toplulukların hayatlarında ne derecede etkili ve geçerli olduğu hususunu onların sosyal tarihiyle ilgili olarak gerçekleştirilecek olan derinliğine araştırmalara bırakıyoruz. Bu tür çalışmaların, yukarıda ana hatlarıyla kabaca taslak halinde sunmaya çalıştığımız tiplerin farklı devirler ve değişik sosyo-kültürel çevrelere göre arz ettikleri çeşitlilik ve alt tipleri de ortaya çıkaracağına şüphe yoktur. Dinle münasebetleri açısından iktisadi ahlâk tipleri söz konusu olduğunda, mademki özellikle pratik itici güçlerini dini-ahlâki inançlar ve zihniyetlerden alan iktisadi ahlâk yerine göre ekonomik kalkınmanın önemli ve etkin bir faktörü ve hattâ «motor gücü» olarak gözükmektedir, o halde, özellikle günümüzde çeşitli sebeplerle hızlı bir sosyal değişme süreci ile kar-

---

(35) Bu konuda akla ilk anda E. Renan'ın (*l'İslamisme et la Science*, Paris, Calmann Lévy, 1883) adı gelmektedir. Aynı şekilde, G. Mollard (*l'Évolution de la Culture et de la Production du Blé en Algérie de 1830 à 1939*, Paris, Larose, 1950, özellikle s. 31) ve R. Charles (*l'Évolution de l'İslâm*, Paris, Calmann-Lévy, 1960 Louis Bertrand, v.s. de de bu tür düşüncelere ve görüşlere rastlanmaktadır. Özellikle Renan'ın görüşlerine karşı ilk tepki 18 Mayıs 1883'teki yazısı ile C. Afganiden gelmiştir. Bk.: *Journal des Débats*). Namık Kemal'in Renan Müdafaaanamesi de aynı tepki zincirine dahildir.

şı karşıya bulunan müslüman toplumların ve bilhassa içinde yaşadığımız toplumumuzun durumunun bu perspektiften incelenmesi, kanaatimizce ciddi bir ekonomik geri kalmışlık problemiyle karşı karşıya bulunan ve kalkınmaya çalışan Ülkemizin sorunlarına önemli ışık tutabilecek ehemmiyete sahiptir. Hernekadar Yurdumuzun ekonomik kalkınmasında din faktörünün önemsiz olduğu veya hiç değilse ancak ikinci dereceden bir öneme sahip bulunduğu ifade edilmekteyse de, Erzurum kenti ve çevre köylerinde gerçekleştirdiğimiz bir kanaat araştırmasından, halkımızın dini inançları ve değerleriyle sosyo-ekonomik tutum ve davranışlarının yakından ilişkili olduğu ve bu yargının özellikle kentin orta ve alt tabakalarıyla kırsal alan için daha da geçerli olduğu anlaşılmaktadır (36). Mafih, bu durumun, Ülkemizin farklı bölgeleri ve değişik çevrelerindeki geçerlilik ve çeşitliliğini, yapılacak derinliğine monografik ve mikro-sosyolojik araştırmalardan beklemek yerinde olacaktır.

Sonuç :

Hernekadar, belli bir doğmatizmden hareketle tek faktörün -meselâ ekonomik faktör- toplum hayatı içersinde bağımsız ve mutlak hakim olduğu kabul edilerek, özellikle dini inançlardan kaynaklanan bir ekonomik ahlâkın iktisadi hayat ve faaliyetler üzerindeki etkisinin söz konusu olamayacağını savunanlar bulunmaktaysa da (37), toplumların tarihi ve sosyolojik tedkiki, sosyal tarihin, orada her değişkenin hakkının verilmesi gereken özel konjonktürler yada karmaşık faktörlerin etkileşiminin bir sonucu olduğunu göstermekte, hattâ bu faktörlerin etkinliğinin şiddet derecesi tarihi bir izafiyet arzetedir. Böyle olunca, toplumun ekonomik hayatı ve faaliyetlerini de, onun maddî ve manevî yönleriyle sosyal, kültürel, ahlâki, hukukî ve siyasî veçhelerinin karşılıklı etkileşiminin bir sonucu olarak anlamak ve değerlendirmek gerekmektedir. Ni-

(36) Ek.: Ü. Günay, Erzurum Kenti ve Çevre Köylerinde Dini Hayat, Erzurum, 1978, s. 188-194.

(37) İslâmiyetle ilgili olarak bu tür bir görüşü özellikle Maxime Rodinson (Islam et Capitalisme, Paris, Seuil, 1966 ve «l'Islam, Doctrine de progrès ou de Réaction», Cahiers Rationalistes, 199, 1961, s. 254-285) da bulmak mümkündür.

tekim, dinin ortaya koyduğu inançlar, değerler ve uygulamaların beraberinde getirdiği ekonomik ahlâk ya da zihniyet de, o din mensuplarının, devirler ve şartlara göre ekonomik bakımdan ilerlemeleri veya durgunluklarına tesir eden önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna göre, dinin iktisadi faaliyetlerle ilgili olarak getirdiği zihniyet ve bunun sonucu ortaya çıkan ahlâk, toplumun sosyo-ekonomik gelişmesi bakımından müsbet olabileceği gibi menfi de olabilmekte ve hattâ duruma göre daha farklı şekillere bürünebilmektedir. Önemli olan, onu müsbet bir şekilde yorumlayarak ve kanalize ederek toplumun sağlıklı bir şekilde gelişmesi ve ilerlemesine katkıda bulunmaktır.